

redactate între sec. al IX-lea și al XVI-lea, iar dacă nu toate au fost copiate în Bizanț, ci unele mai târziu, reprezintă opera unor copiiști greci din Apus, totuși manuscrisele de bază sînt cele din Bizanț ori aduse de acolo. (De menționat că pentru textele lui Platon s-au păstrat doar 260 manuscrise față de cele peste 1000 aristotelice.)

În continuare (p. 43–45), autorul dă o listă, recunoscut incompletă, a comentatorilor bizantini, începînd cu Photios în sec. al IX-lea, continuînd între alții cu Psellos, Italos, Ephesios (al cărui comentariu la cărțile V–XIII ale *Metafizicii* este anexat, chiar în manuscrisele din București și Iași, la comentariile lui Coridaleu publicate de noi), Pachymeres, Sophonios, Metochites și sfîrșind, în sec. al XIV-lea și al XV-lea, cu Chortasmenos și Alusianos. Ne întrebăm: dacă se ia în considerare tradiția bizantină pînă în sec. al XV-lea, cum să nu aibă însemnătate opera de interpret din sec. al XVI-lea, a lui Teofil Coridaleu, care nu numai că dă comentariile cele mai întinse din cîte s-au păstrat (anume la șapte tratate aristotelice), dar se înscrie perfect, dincolo de linia bizantinilor amintiți, pe linia primilor comentatori (ca limbă chiar, nu numai ca interpretare), anume: Alexandru din Afrodisia, Porfir, Ammonius, David Armeanul și ceilalți, editați de Academia din Berlin?

Recunoscînd textual (p. 47) că „toate manuscrisele păstrate își au în ultimă instanță obîrșia în Constantinopol”, Harlfinger face un frumos istoric al trecerii de la manuscrisele mai majuscule la cele cu minuscule — din cele peste 1000 manuscrise aristotelice doar unul, fragmentar și el, este în unciale — și apoi încearcă să vadă cine sînt personalitățile acelea bizantine care au salvat, pentru cultura europeană, moștenirea aristotelică. La pag. 55, autorul scrie textual: „Au existat în capitala bizantină, la diferite epoci, învățați, școli sau cercuri preocupate de filozofie, care-și procuraseră fără îndoială colecții unitare ale aproape tuturor operelor Stagiritului”. Ele reprezentau adevărate „ediții” aristotelice, iar abia în a doua jumătate a sec. al XVI-lea una din aceste colecții ajunge în Apusul ce nu știa să folosească limba greacă decît în cazuri cu totul excepționale. Printre „școlile” din Constantinopol autorul menționează și Academia Patriarhală, unde avea să fie scolar și reformator în sens aristotelic tocmai Teofil Coridaleu, de a cărui însemnătate pentru tradiția comentatorilor aminteam.

E de la sine înțeles că tradiția manuscrisă a fost hotărîtoare pînă la apariția tiparului. Interesant este însă că ea s-a menținut, diminuată firește, și în sec. al XV-lea și al XVI-lea, în ciuda ediției lui Erasmus (prima 1531, secunda 1539, tertia 1550), precum și a celorlalte editări integrale ori parțiale. Nu e decît firesc să ne închipuim că în Constantinopol, chiar după cădere, se va fi menținut cu atît mai mult o anumită activitate a copiştilor (tiparul neintroducîndu-se la Constantinopol decît la începutul sec. al XVII-lea!), așa cum, în ciuda dezastrului din 1453, este lesne de presupus că nu toate manuscrisele grecești au putut fi duse în Apus și nici că ar fi fost distruse toate cele rămase. În aceste condiții, socotim că introducerea lucrării lui Harlfinger justifică teza noastră, din introducerea la *Commentaires à la Métaphysique*, cum că Teofil Coridaleu și ediția lui trebuie să intre, cu titluri pline, în circuitul exegezei aristotelice de astăzi, atît de active și promițătoare pe linii filologice-istorice.

Restul lucrării lui Harlfinger cercetează amplu și competent: colecțiile de materiale pentru tratatul *De lineis insecabilibus*, familiile de manuscrise, edițiile din trecut și perspectivele unei noi ediții. Lucrarea se încheie cu un interesant index al codicelor aristotelice și al răspîndirii lor în lume.

C. Noica

JÉRÔME CARCOPINO, *Les bonnes leçons*, Paris, Presses Universitaires de France, 1968, XXIII + 207 p. în 16° („À la Pensée”, collection dirigée par Philippe Garcin).

Cum o știu cei ce au păstrat cu marele învățat care a fost Jérôme Carcopino un contact prelungit pînă-n pragul morții lui senine, autorul altor cărți memorabile și-a petrecut ultimii ani din viață ocupîndu-se de retipărirea unora din lucrările lui de mult epuizate (astfel teza despre *Virgile et les origines d'Ostie*, reeditată în 1967, ori noul *César*, distribuit în 1965), fie stringînd în culegeri ușor accesibile cîte ceva din belșugul articolelor publicate de-a lungul unei jumătăți de veac în reviste din Franța și de aiurea. Numai pentru memorie pomenesc, în această ordine de idei, volumele *De Pythagore aux Apôtres. Études sur la conversion du monde romain* (Flammarion, 1956), ori *Rencontres de l'histoire et de la littérature romaines* (Flammarion, 1963), cărora venea să li se adauge în 1968 volumeșul semnalat astăzi, al cărui titlu acoperă încercările de critică textuală ale autorului — dacă nu pe toate, pe cele mai importante.

Ca și în alte cazuri, semnalate la vreme, încredințînd din nou tiparului studii scrise cu zeci de ani în urmă, spiritul ascuțit al lui Carcopino (pînă-n ultima clipă rămas neatins de

povara anilor) nu se putea mulțumi să le reservească publicului întocmai. De fiecare dată o introducere nouă venea să sublinieze valabilitatea acestor contribuții, uneori chiar să le apere concluziile în raport cu punctele de vedere diferite exprimate între timp, în aceleași probleme, de alți cercetători (astfel, în volumul abia amintit *Rencontres de l'histoire et de la littérature romaines*, paginile 59–170, în legătură cu pitagorismul lui Ovidiu și cu cauzele exilului lui). În volumașul care ne reține atenția, reelaborarea textelor editate e împinsă mai departe, în sensul că, pe lângă un *Avant-propos* de 23 de pagini, merită să familiarizeze pe cititor cu metodele și cu limitele criticii verbale, așa cum e practică de cei mai mulți filologi pe urmele lui Louis Havet, ne oferă în fruntea fiecărui capitol și sub titluri de circumstanță (*Choisir n'est pas corriger, Correction forcée d'un nom propre de lieu, Correction d'un adjectif par un nom divin* etc.) scurte expuneri cu privire la împrejurările în care a fost adusă propunerea corecțiunii respective și la foloasele rezultând din ea pentru înțelegerea unor texte altfel înțelegibile.

Cea dintâi — în ordinea adoptată în volum, care nu e de fiecare dată cea cronologică — constă din înlocuirea în versul 90 din cartea a VIII-a a *Eneidei* a substantivului *rumore* prin ablativul numelui arhaic al Tibrului: *Rumon* —

ergo iter inceptum celerant Rumone secundo —

așa cum, fără multă convingere, propunea de altminteri și Servius în comentariul la acest vers: „aut *rumore* pro *Rumone* posuit; si fuerit *Rumone secundo*, fauente fluuio intelligemus”.

A doua, mai puțin convingătoare dar cerută insistent de aenevoianța de a accepta neschimbat textul transmis de cele mai bune manuscrise ale poemului, privește versurile 83–84 din epistula pontică II 3 a lui Ovidiu:

*Vltima me tecum uidit maestasque cadentes
excepit lacrimas Aethalis Ilua.*

Adresat lui Cotta, amic al dintotdeauna, mesajul pare să spună — în contradicție cu mărturiile din *Trist.*, I 3, 11–12 — că înainte de a se îmbarca pe țărmul Adriaticii, la Hydruntum, poetul ar mai fi avut răgazul necesar să întreprindă o călătorie în insula Elba. Lucrurile nu se restabilesc decît înlocuind cuvintele *Aethalis Ilua* din versul 84, așa fel ca acesta să sune:

excepit lacrimas Aletha silua genis

ceea ce dă un înțeles satisfăcător (o pădure cu acest nume e atestată aproape de locul unde avea să se-mbarce poetul), dar cu prețul unei corecțiuni pe care, în ce mă privește, o găsesc violentă.

În schimb, în cap. III, în legătură cu un pasaj din Sallustiu, *De bello Jug.*, 66,2, ni se propune înlocuirea adjectivului *tertium* prin genitivul numelui divin *Cereres* (= Demeter + Koré). Astfel corectat, textul ar suna: *dein compositis inter se rebus* (e vorba de complotul care a precedat măcelul romanilor în garnizoană la Vaga) *in diem C e r e r u m constituunt, quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciuiam magis quam formidinem ostentabat*. Înțelesul e perfect (o sărbătoare a celor două zeițe e bine atestată în inscripțiile africane), iar paleografic eroarea copistului se explică lesne.

O adeziune egală se cuvine, aș crede, corecțiunii aplicate unui pasaj din *Brutus*, XXVIII 109, în care Cicero, vorbind de un orator talentat din trecutul apropiat, se exprimă (după textul tradițional, fixat de Lambin): *tuus etiam gentilis, Brute, M. Pennus facete agitauit in tribunatu C. Gracchum, paulum aetate antecedens*. În locul termenului subliniat Carcopino propune *faecem* (în înțelesul de „pleb ea turbulentă”, atât de activă în luptele politice de la sfîrșitul Republicii) și mi se pare evident că lecțiunea trebuie acceptată.

Seria continuă cu corecțiunea adusă unei fraze a lui Artemidoros din Efes, unde ni se propune citirea *πόρος* (în înțelesul de „drum, trecere”) în loc de *πόλις*, termen înțelegibil în contextul unde apare; cu cea introdusă în textul unei tăblițe cerate de la Zlatna (CIL III, p. 948 X), în care cuvintele citite de Mommsen: *denariis ... [sept]aginta liberisque* nu dau un înțeles satisfăcător decît schimbate în *denariis ... cibarisque*; cu corecțiunile aduse cifrelor transmise de Lydus în legătură cu cantitățile de aur ridicate de Traian din comorile lui Decebal (articol publicat mai întîi în Dacia, I, 1924, p. 28–34); cu corecțiunea nu mai puțin celebră adusă unui pasaj din *Istoria naturală* a lui Pliniu, XXXV 70, în care lecțiunea manuscriselor *Archigallum* devine la regretatul meu dascăl *Artigamon*; în sfîrșit, cu refuzul de a corecta o inscripție anevoie de înțeles aflată la N'gaous, în Algeria, în care o interpretare ingenioasă improvizată în ședința Academiei de Inscriptii în care Stéphane Gsell își făcea comunicarea, permitea să se recunoască mențiunea unui sacrificiu de substituție care în epoca romană înlocuia sacrificiul uman, tradițional în religia cartaginezilor.

Recitind aceste pagini dense, la atîția ani de distanță, nu-mi ascund că unele din ele trezesc îndoieli, pe care la prima lectură nu le-nceeam. E, în argumentările lui Carcopino, parcă un exces de ascuțime și de ingeniozitate care pînă la urmă le dăunează. Dar indiferent dacă le acceptăm sau nu soluțiile, gimnastica intelectuală la care ne invită lectura lor e salubră și sti-

mulantă. Într-un domeniu prin definiție supus fluctuațiilor ca investigația istorică, ale cărei construcții se cer neîntrerupt supuse reviziei, câteodată pe urma descoperirii de noi documente alteori a unor perfecționări de metodă, așa zice că elogiul nu-i neglijabil.

D. M. Pippidi

JOHNNY STRAND, *Notes on Valerius Flaccus' Argonautica*. Acta Universitatis Gothoburgensis [Göteborg, 1972], 138[—140] p. (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, XXXI)

Prestigioasa colecție întemeiată de Ingemar Düring și Harald Hagendahl și editată de Institutul de studii clasice prin Cajus Fabricius și Erik Wistrand a ajuns, în șaptesprezece ani, la al treizecișuilea volum; e adevărat că alături de tomuri masive (nr. V : I. Düring, *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, 1957, 490 p.; nr. XX : H. Hagendahl, *Augustine and the Latin Classics*, 1967, două volume, 769 p.; Hj. Frisk, *Kleine Schriften zur Indogermanistik und zur griechischen Wortkunde*, 1966, XVI + 463 p.) stau în ea și volumele de câteva zeci de pagini, dar nu mai puțin însemnate (aș pomeni numai nr. VIII : *Horace's Ninth Epode and its Historical Background* a lui E. Wistrand, 1958, 61 p.).

Cartea pe care o prezint acum are dimensiuni mijlocii, este o urmașă demnă a excelentelor tradiții filologice ale învățaților scandinavi și vine să se adauge la alte vreo treizeci de contribuții mai importante pe care în ultimele două decenii cercetători din multe țări i le-au închinat lui Valerius Flaccus.

Primul ei capitol, *The introduction to the Argonautica*, 1,1—21 (p. 7—22), dezbată textul și îndeosebi punctuația proemiului. Lăsând deoparte întilele patru versuri, iată diferențele, oricât ar fi ele de mici, între lectura și punctuația lui J. Strand, de o parte, și cele din edițiile lui O. Kramer (1913) și E. Courtney (1970; recenziată de mine în volumul precedent al publicației noastre, p. 332—334), de altă parte.

Versul 5 *Cymaeae* K(ramer) *Cumaeae* C(courtney) S(strand).

7 *viret*; K *viret*. C S. — o, K S o (fără virgulă) C.

9 *Oceanus* K *Oceanus*, C *oceanus*, S.

11 *sancte pater*, K S *namque potes*, C. — *fave veneranda canenti* K S *fave, venerande, canenti* C.

12 *virum*. K S *virum*: C. — *pandet Idumen* K S *pandit Idumen*, C.

13 (*namque potest*): K S *sancte pater*, C. — *nigrantem pulvere* K S *nigrantem* <et> *pulvere* C. — Intervertirea cuvintelor *sancte pater* și *namque potes(t)*, propusă de J. Samuelsson, îl obligă pe Courtney să numereze cele două versuri „13a/11b” și 11a/13b”.

15 *gentis* K *centum* C *genti* S.

16 *instituet*, K S *instituet* (fără virgulă) C.

17 *poli*, K *poli*; C S. — *iam* K *entim* C S. — *Tyrtis... carinis* K S *Tyrtiae...carinae* C.

18 *magistris*, K *magistris* (fără punctuație) C *magistris*; S.

19 *sed* lu K S *tu* <si> C.

Această colaționare face inutilă orice insistență asupra pasajului. Remarc doar că în majoritatea cazurilor Strand acceptă lecțiunea lui Kramer, respingînd-o pe a lui Courtney.

Capitolul al doilea (p. 23—38) se ocupă de datarea introducerii și, în general, de întreaga cronologie a operei. Citez cuvintele autorului : „A scholar who wants to inform himself of the date of the composition of the *Argonautica* will certainly be a bit bewildered at the variety of information. A good survey in this respect is given by V. Ussani in his *Studio su Valerio Flacco* (Roma 1955)”; cu câteva pagini mai departe (p. 27), se arată că raționamentul lui Ussani, labirintic, forțat, pedant, rămîne cu totul neconcludent. Întreaga discuție, după câteva observații făcute în treacăt de K. Schenkl și H. Köstlin, a început de mai bine de trei sferturi de veac, de la *Quaestiones Valerianae*, disertația lui W. Meerum Terwogt (Amsterdam, 1898). Pe cîmpul de bătălie au pășit apoi iluștri sava_nți ca A. Heeren (1899), R. Syme (1929), J. H. Mozley (1934; etc.), K. Scott (1934), R. J. Getty (1936), A. Rostagni (1952), A. Kurfess (1955), V. Ussani (1955), E. Wistrand (1956), E. Mary Smallwood (1962), G. Cambier (1969), ca să nu-i mai înșir și pe criticii cărții lui Ussani. Argumentele invocate în sprijinul diverselor păreri fiind variate și, mai ales, foarte numeroase, nu pot decît să rezum concluziile lui Johnny Strand, chiar dacă eu nu sînt întru totul de acord cu el: proemiul e adresat numai lui Vespasian și scris sub domnia acestuia; *Institutio oratoria* a lui Quintilian (care, precum se știe, ne furnizează unica informație asupra lui Valerius Flaccus) a fost publicată în anul 95; *Argonauticele* au fost alcătuite între anii 75 (sau 76) și 85, pasajul 3, 208 sq. fiind anterior erupției din anul 79 a Vezuviului,